

S(Укр)
Д 42

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ

ЯК ПОЛІТИК.

НАПИСАВ І ВИДАВ

МИХАЙЛО ПАВЛИК.

Ціна 50 с.

ЛЬВІВ, 1911.

ЧЕРЕНКАМИ „ЗАГАЛЬНОЇ ДРУКАРНІ“
вул. Академична ч. 8.

△

Михайло Драгоманів. Пропащий Час. Українці під Московським царством (1654—1876). З передмовою Михайла Павлика. Львів, 1909. 8°, ст. 38. Ціна 30 с.

Памяти Михайла Драгоманова. Відчит М. Павлика на вечірницях устроєних в його честь українською молодіжкою у Львові 13. липня 1901 р. („Бібліотека для суспільних наук“, вид. Лев Когут, ч. 1. Чернівці, 1902, 8°, ст. 42. Ціна 30 с.).

Михайло Драгоманів і его роля в розвою України. Написав і видав М. Павлик. Львів, 1907. 8°, ст. VI + 91. Ціна 50 с.

Михайло Драгоманів, „високий рівень“ українства та „нова ера“. Написав і видав М. Павлик. Львів, 1906. 8°, ст. 44 + 1. Ціна 30 с.

Михайло Петрович Драгоманов 1841—1895. Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. С портретом небіжчика. Зладив і видав М. Павлик. Коштом Українців. Львів, 1896. 8°, ст. 8 + 442 + XXXIV + 6.

Михайло П. Драгоманов. Переписка. Зібрання і зладив М. Павлик. Т. I. У Львові 1901. Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки. „Наукова Бібліотека“, ч. 7. Се передрук із „Життя і Слова“ 1897. 8°, ст. 2 + 184. Поміщені тут: I. Переписка з Н. Н. (ім Ал. Гіршбергом) репрезентантою групи галицько-польських демократів, 1888—1889. II. Листи М. Др-ва до Юл. Яворського (1891—1894). III. Листи М. Др-ва до Ол. Борковського редактора „Зорі“ (1888—1889). IV. Листи М. Др-ва до К. Паньківського (1886, 1893—1894). V. Листи М. Др-ва до О. Макарушки (1894). VI. (М. Др-ва) Критика карти Руси-України д. Величка. VII. Переписка М. Др-ва з Юліяном Бачинським (1894—1895). VIII. Переписка М. Др-ва з дром Ол. Огоновським (1871—1877, 1893—1894). В и д а н е в ж и ч е р п а н е.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ

ЯК ПОЛІТИК.

НАПИСАВ І ВИДАВ

МИХАЙЛО ПАВЛИК.

Ціна 50 с.

Львів, 1911.

ЧЕРЕНКАМИ „ЗАГАЛЬНОЇ ДРУКАРНІ“
вул. Академічна ч. 8.

В ПЯТДЕСЯТІ РОКОВИНИ

СМЕРТИ

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Поховайте, та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кровю
Волю окропіте!...

З „Заповіту” Т. Шевченка.

Н-2444

БІБЛІОТЕКА
М. П. Драгоманова

ПЕРЕДМОВА.

Виписаним на чолі заголовком охрестив я свою статтю в „Ділі“ 1908, чч. 71—75 (з 30 і 31-ого Марта та 1—3-ого Цвітня н. ст.), написану з нагоди появи І. т. „Политическихъ сочинений“ М. Драгоманова, московського виданя (І. Ситіна), під редакцією проф. І. М. Гревса та Б. А. Кистяківського (подану тут без перемін, лише з кількома додатками, в низу, зазначеними відповідними датами) — хоть і чую, що заголовок се не зовсім відповідний (як на політичну публікацію), за широкий (бо статя не вичерпує предмету) тай трохи претензійний що до мого авторства (бо добру половину статі займають цитати слів Драгоманова й д. Кистяківського).

Та все таки се dokonечне доповнене до мєї брошури про Драгоманова з 1907 р. та статі його (з мою передмовою) „Пропащій Час. Українці під Московським царством (1654—1876) (1909 р.) і я гадаю, що користо буде познакомити ся українській молодезі в Росії з політичними поглядами М. Драгоманова, в моім фактичнім освятленню.

Мені хотіло ся, головно показати хибність і фатальність, для дальшого розвою України, того погляду на Драгоманова, що кладе в основу його діяльности російство, а не українство (на широкому полі — всесвітної культури), що малює

його як gente Ruthenus natione Russus, засліпленого в Росії, її культурі, навіть її всесвітній місії, в'язучого з нею, на віки, й долю України.

Такі поглядники на М. Драгоманова (а є їх у Росії чимало — не лише серед т. з. „тоже Малороссовъ“, котрі старують ся зробити з Драгоманова підпору своєї всеросійському квітизмови), але й серед українських націоналів (котрі так раді би звалити його авторитет на Україні) — не знають, або, знаючи, замовчують навмисно, раз, що Драгоманів цини у російській (його літературі й т. и.) лише дійсно цінне в ній, себто: демократичне, культурне, людське, а з поганими боками його (русофільством т. и.) воював явно, більше всіх українців на купу; що він, навіть на вершку свого, „російства“, в початку 70-тих років, коли йому приходило ся боронити те російство від односторонності Поляків, Австрійків і спеціально галицьких народоців (і побивати ним галицьких москвофілів!) — різко ріжнів ся від „тоже Малороссовъ“, бо вважав себе виразно Русиним українським, зовсім не підридним Русинowi ж московському, а рівним йому, повинним мати рівне право з ним на всіх полях (починаючи з прав української мови), і лише на тій підставі бажав нерозривного союзу України з Великою Росією; бажав зовсім иншої Росії (як і всієї Славянщини) — вільної, федеративно-владженої, з центром Київом українським, і суцюз російську державу вважав лише політичним malum necessarium для України, і глибоко гидував (за себе й молодіж українську!) російським льялізмом. Ось що писав він напр. у листі до Мел. Бучинського з 31. I. н. ст. 1872 р. (з Флоренції): „Не знаю, чи треба казати, що у моему отвращенію одъ россію-фобіи и россію-фагіи польскої и австрійскої нема и зерна лояльности государственной, на котру у російської молодіжі (о Ма-

лоросіи и говорити нічого) ціна не дуже велика: коли б було чимъ замінити лучшимъ, або хоть скільки небудь мішнимъ імперію Російську, повірте, що усякий би изъ насъ сказавъ: туди й дорога якъ би побачивъ, що вона розвалюеться“¹⁾. А, друге, забувають або замовчують ті поглядники на Драгоманова, що його треба брати в ціло сті тай судити за становища, на яким він був перед самою смертю. А він же ж (яко динамік, а не статик!) поступав чим раз більше в напрямі, з одного боку, від російства до цивілізованого всечоловіцтва, а з другого — в спід: до українства, до організації „свого кутка“, на вселюдський культурний лад.

Ось що напр. писав він мені в листі з 25. I. ст. ст. 1891 р., з нагоди мого конфлікту з львівськими польськими соціалістами й нашими радикалами, ізза польського 3 го Мая: „Ja б радив Вам більше спокою з поводу таких пригод. Ja сам, як і Ви, багато потратив чорнила і нервів ради вських федерацій, фратернізацій і т. д., поки не прийшов до виводу, що треба майже виключно заньятись тим, щоб упорядковати свій куток, звісно, ширьучи в нему думки і про фратернізацій, — а тоді „брати“ сами придуть до нас стискувати нам руки, — а инакше вийде так, мов би то ми набиваємось на брацтво і всьаки дурні нас же і одпихати будуть“²⁾.

Ось золоті слова, які тоді дуже вражали переважну частину галицько-українських соціалістів

¹⁾ Див. „Переписка М. Драгоманова з М. Бучинським. Згадав М. Павлик — Збірник філол. секції Наук. тов. ім. Шевч. т. XII, ст. 95. — До сего листу додав Др-в і свою „Пісню кийського Славянина“, зложеною 1871 р. в Гейдельберзі (під жахом від німечької брутальности за Славян — де представлений тодішній його політичний ідеал.

²⁾ Див. „Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876—1895). Згадав М. Павлик, видав др. Л. Коутт, Чернівці, т. VI, ст. 180—181.

(молодих), але які потім були мало-по-малу засвоєні ними всіма — не виключаючи й пізніших соціальних демократів (лише з кількома винятками), — що тепер, разом з усіма іншими галицькими тай буковинськими Українцями, зайняли становище зовсім незалежне супроти Росції, як і супроти Польщі.

Слова Драгоманова про незалежність української думки від Польщі й Росції — власне в найгидшому й найнебезпечнішому — в політичній л'юялізмі — повинні засвоїти собі й Україніці в Росії, і то не лише т. з. „тоже Малороссы“ (плем'я дуже шкідливе для розвою України — далеко шкідливіше, бо численніше, ніж були наші небіжчики gente Rutheni natione Poloni, — не лише всякі українські соціялісти й „революціонери“, але й степенні, свідомі мовби-то націоналі, котрі, як показує ся, бадьорили ся дуже лише підчас російської революції та трохи й після неї, а тепер, заложивши руки, захоплюють ся рішучою, подекуди навіть терористичною, політичною боротьбою галицьких Українців для здобуття повної національної незалежності сеї частини України, — і пальцем не рушають для політичної боротьби у себе, а коли й ведуть політику, то хиба нужденну, крамарську, — політику, що може лише прислати Україну, помогти ще дужче закріпити її, прикувати до Росції, вже дійсно на віки, новими, „конституційними“ ланцями, стягуваними сотнями тисяч і мільйонами самодержавників великоруських, усіх напрямків...

Пора нашому земляцтву вирвати ся з російської тюрми; пора скинути з себе гідке рабство російської державної л'юяльності; пора нагадати собі, що предки його були козаки українські; пора стати політиками-борцями за незалежність України від Росції, тай шукати собі при тім нових союзників як протекторів — у великих світлових держав, котрі могли би спривити ся з Росцією й самі, навіть одинцем, а не то

в гурті — бодай у двох, бо вона слаба, страшна лише власним рабам!

Пора подбати виключно про Україну... крайня пора!...

23—25. I. 1911.

P. S.

В листі моїм до Драгоманова з кінця Червня 1885 р., котрий власне корегую — є слова, котрі може підопруть зазначену що йно доконечність боротьби і котрі через те й виплиую (лише теперішньою правописю тай розв'язуючи вкорочені слова):

„Оце в мене нераз зривавсь, що до України сепаратистичний дух, а тепер він тим паче розвивавсь. Гірко тепер Україні, та не солодше буде в зв'язку державним російським і при конституції, де є всякі сойми та деруни задавлять мабуть гірш Галичини. А тимчасом міні здає ся, що якби просто натиснути між народом на те, що, мовляв: „досить вже нам всяких Поляків шляхтичів, Жидів-богатирів та Москалів! попробуймо обійтись без них і сами робити в своїм краю новий, козацький, лад, а то найперше економічний, — то міні здає ся, що скорше так збудив би в самім народі силу до самостійного житя. До політичної боротьби за ддя того, що би в Росції були панські та богатирські сойми — українського народу певне не підойме ся. Ця думка кільчить ся помалу вже й на Україні (про Польщу етнографічно ніщо й казати), а є вже й деякі такі Українці, що иншого виходу й не бачать. Протів цього, звісно, виступлять всі політичні діячі російські, не виключаючи й революціонерів (ось й Лавров в Исторических Письмах досить настріляв ся в сепаратизм), — та мало чого! Це виходить з принципу самовправи! Литовці й Білоруси наші!)

¹⁾ Кружок студентів Дублянської Школи коло Львова, з Росії, соціялістів — Поляків, Литовців і Білорусів, з котрими я поді сходив ся.

то саме не думають політичну волю в російським звязку, а не в таких менших, котрі для їх народностей покажуть ся найдогідніші. Мало по мало, мабуть всі Україні дійдуть до того переконання, що економічні і моральні сили України старчать на те, що б жити хоть би й осібню державою чи й кількома. Адже користь з звязку з рештою Росції для нас дуже невелика, а втрата завше була, є й буде¹⁾.

Пішучи ці слова, перед 25-ма роками, я ще був такий наївний, що надівав ся в Росції конституційних соймів — провінціальних, се б то й київського, — тим часом дійсність показує, що лекше буде Україні вибитися з під Росції, ніж добитися власного сойму в Київі...

Думка про політичну самостійність України кільчила ся, 1885 р., в кружку дівчат українських у Київі, під проводом Олени Доброграївни, — на жаль, розлетівшися після швидкої смерті незабутної голубки, — і власне згадка про се, одинокє в своїм роді, політичне товариство на Україні спонукала мене присвятити свою брошуру — властиво єї провідну ідею — сєгорічному Шевченківському святу.

Політичний заповіт Шевченка земляцтву — встати за Україну, не здійснений і доси, — дарма, що висьпівус ся вже пів сотні років. Не буде він, розуміє ся, здійснений і в пятдесяті роковини смерти Тараса. Але ж повинна, мусить народити ся в це свято бодай ідея та тверда постанова як найшвидшого визволеня України з під Росції. **Се вже найменче...** без сєго съвѣточники не мали би права й признавати ся до Та-

¹⁾ Див. „Переписка М. Драгоманова з М. Павликом“, т. IV, ст. 393—394.

раса, політично, і їх поминки були би суєсловним егеканєм на його могилі.

Нехай же спалахнуть ідеєю визволеня України тай поклонуть ся в здійснено єї бодай молоді українські серця, — особливо дівочі, в переконанно, що се буде найкраща віддяка Тому, хто так горяче любив і так чудово звіршував рідне жіноцтво...

(27. I. 1911).

М. П.

В 1905 і 1906 рр. вийшли в Парижі, коштом „Українців-демократів“ і орудників визвольної за-граничної російської часописи „Освобождение“ (редактор П. Струве) дватоми „Собрания сочинений М. П. Драгоманова“ (8^о, I. ст. VII + 375 + I; II., ст. LIX. + 874; ціна 5 і 10 франків), де поміщено політичні твори Драгоманова в російській (і деякі в перекладі з інших мов), які були опубліковані майже виключно за границею Росії. На жаль, паризьке видане не доступне для Росії, бо не лиш обложене високим митом, (40 р. за пуд), але й заборонене¹⁾

Тим важніше для Росії з Україною московське видане д. Ситіна, котре, як заявляють редактори, містить ме всі політичні твори Драгоманова в російській мові, се б то й ті, що в паризькім виданю, — хоть і треба зазначити, з великим жалем, що всі вони на купу не мати муть, поки що, такого великого впливу, який могли були мати перед т. зв. революцією російською та серед неї.

Видане д. Ситіна займе чотири томи. Про I-й з них, який власне вийшов, скажемо зараз докладно. В II. т. мають бути поміщені твори з історії, письменства й національних відродін, під загальною назвою „Национальность и культура“;

¹⁾ Недавно дізнали ся ми, що воно знищене!! (20. I. 1911).

в III. т. твори з нагоди російсько-турецької війни 1877—1878 рр. і два більші: „Историческая Польша и великорусская демократія“ та „Воляный Союзъ“, під загальною назвою „Славянство и федерализмъ“, а в IV. т. всі твори про рухи російські: земський і революційний, під заг. назв. „Политическая свобода и правличности“²⁾.

В I. т. під загальною назвою „Центръ и окраины“ (до остатніх зачислено й Галичину) поміщено отсі статі, які появили ся в Росії, головню в „Вѣстникъ Европы“: „Восточная политика Германіи и обрусение“ з 1872 р. (ст. 1—216); „Евреи и Поляки въ Юго-западномъ краѣ“, з 1875 р. (ст. 217—267); „Русскіе въ Галиціи“, з 1873 р. (ст. 268—342); „Литературное движение въ Галиціи“, з 1873 р. (ст. 343—417); „Литературно-общественная партія въ Галиціи“, з 1881 р. (ст. 418—456); „Новыя движенія среди русскіхъ Галичанъ“, із 1892 р. (ст. 457—480) і нарешті „Всеобщее голосование и Русины въ Австріи“, з 1894 р. (ст. 481—486).

Як бачимо й з наведених вище дат першої публікації творів Драгоманова, редакція збірного видання їх не держить ся цупко хронологічного порядку (так буде певно і в дальших томах московського видання, — так і в паризькім виданю), — а се хіба не лише з наукового, але й з практичного боку, яка не дасть навіть пересічному політикуви, а не то звичайному читачеві, брати погляди Драгоманова в їх історичнім розвою, в прирівнаню з подіяма й обставинами того часу, коли вони писали ся. Не зовсім можна згодити ся і на придумані редакторами (властиво д-ром Кистяківським) загальні назви, під якими видають ся окремі томи Драгоманівських писань, ані на чергу, в якій вони мають являти ся — коли вже

²⁾ На вихід дальших томів мала надія, бо й I. т. майже зовсім не розкошт ся і (25. I. 1911).

дивити ся на се видане з погляду пропаганди, — хоть і треба признати, що ті назви придумані влучно — відповідно до тих питань, які печуть Росцію й сі сусідів, і яким головню й посвячені праці Драгоманова. Д. Кистяківський, здає ся, думав би видавати взагалі всі томи Драгоманова томами, під подібними загальними назвами, бо пропонує на ст. XXXIX, видати „Чудалькі думки про українську національну справу“, та „Листи на Наддніпрянську Україну“ під загальною назвою „Національний вопрос на Українѣ“. Супроти сего являє ся покуче питане — про систематику видання всіх творів Драгоманова, вповні відповідну науковим вимогам.

Але про се скажу свою гадку иншим разом, — а тепер зазначу, що д. Кистяківський дає (в оглаві I-ого тому) свої власні назви й усім главам статей Драгоманова і навіть докладний зміст кожної глави чи статі, з зазначенем сторін, чо го де шукати. Треба признати, що сей толковий показчик (який, очевидно, коштував автора чимало праці) помагає дуже читачеві орієнтувати ся і вглядати глибше в розвідки Драгоманова, бо зазначає докладно теми Драгоманова й погляди его на ріжні політичні пьови, — але й той показчик, розуміє ся, подекуди односторонній, закращений особистими поглядами самого д. Кистяківського, і не може заступити конспектів, які робив Драгоманів до всіх своїх статей і навіть до всіх (більших або важііших) листів своїх, і які, на жаль, по більшій частині пропали, — хоть деякі з них доховали ся й доси, і з них то й видно, як обережно треба викладати суть статей Драгоманова, аби не робити помилку против его ідей і намірів, при писаню їх.

Ще більше, розуміє ся, закращена особистими поглядами самого д. Кистяківського і декуди навіть по просту тенденційна статя его про Драгоманова, поміщена на ст. IX—LXXVII тому I. московського видання (перероблена й поширена з та-

коіж его статі в II. томі паризького видання, ст. IX—LIX) п. з. „М. П. Драгомановъ. Его политическіе взгляды, литературная дѣятельность и жизнь“.

Я мушу розібрати докладніше статю д. Кистяківського (власиво І-у частину єї — в II-ій більшій, подана головню жетепісь Драгоманова, розказана переважно на підставі жерел, опублікованих у Галичині), бо ся частина московської публікації творів Драгоманова, може мати деякий вплив на формоване погляду російської суспільности на Драгоманова, як політика російського й українського, а, значить, і на сяке чи таке рішене української справи в Россії.

Та перше дам загальну оцінку Драгоманова, зроблену спільно обома дд. редакторами, се б то й проф. І. Гревсом, — оцінку з чисто всеросійського становища, без зазначення навіть українства Драгоманова (сам д. Гревс обіцяє додати до IV. т. свою окрему студію „про деякі боки наукового й політичного світогляду“ Драгоманова).

„Важкі обставини, — кажуть редактори — раз-у-раз ломили нормальний хід особистого життя Драгоманова: переслідування правительства розірвали безпосередню звязь его з батьківщиною; трудні обставини праці в становищі емігранта, присилуваного розмовляти із за обережню пильованої граніци, держали его в віддалі, де він часто лишав ся одиноким серед противників, де дуже легко покидали его й приятелі. Хитаня у нас суспільних настроїв і різкі перемини революційних поривів укривали хмарами безпристрастні відосини до все консеквентного й широго слова Драгоманова. Все те без перестанку підтиало можливість регулярного, рівномірно розвиваючого ся впливу его ідей на голову нашої інтелігенції. Справедливо треба признати се великим лихом для інтересів поважної політичної просвіти та твердого напрямю головних, активних груп нашої суспільности в епоху

після реформ царюваня Александра II. — епоху, котру можна назвати часом реакції старого абсолютизму, з одного боку, та боротьби за волю, з другого. Ідейна проповідь Драгоманова виповняла головню, велику прогалину в ряді елментів, з яких складала ся у нас політична мисль: він був довгі роки одиноким дійсним репрезентантом широкого конституціоналізму та повного розуміння демократії. Він же являв ся одним із небагатьох оборонців здійсненя тих великих принципів дорогами свідомої, плянвої поступенности („еволуціонізму“), але не раз-у-раз приспособляючої ся або вічно відступаючої, а все твердо завойовуючої крок за кроком ясно зазначені позиції, непримиримої при ввводженю в житє політичного переконаня.

„Не рівняючи талану й сил Драгоманова з генієм Герцена, справедливо буде сказати, що він одушевляв ся ідеалами й заповітами великого письменника. Критично розвиваючі погляди остатнього вкупі з новими вимогами мисли та дійсности, він працював усіми силами своего духа для дальшого зацеплення заснованої Герценом традиції, двигаючи єї вперед. До чистої справи треба чистих способів — отсе високий клич, який морально одушевляв діло Драгоманова за все его змаганє до остатнього подиху. Непохитна вірність наказуючим висновкам зо світогляду, виробленого вертими й важкими змаганями праці й творива, — світогляду широкого й вільного, живого й удосконалюючого ся до кінця, осьвічувала покоряючим світлом правди всю его внутрішню особистість, надаючи їй печатку бездоганної, перед усіми явної, нічого не лякаючої ся ширости. Воля була святощеною, котрій служив він усіми силами своїми. І ся воля розуміла ся ним з усеобіймаючою, у нас зовсім виключною повнотою. Він уявляв собі єї, яко незалежність народа й особи від угнітаючої держави, груп і клас — від монополів і привилєів

Handwritten signature or mark in the gutter.

инших, у солідарній рівноправності, яко незалежність окраїн від центра, народностей від угніти іншими, сильнішими, совісти й ідеї від нетерпимости абсолютних догм, ким би вони не голосили ся: деспотичною владою, пануючою церквою чи революційною сектою.

„Вказані тут головні основи суспільних поглядів Драгоманова счіпляли ся в нім із рідкою, непитомною вірою в визвольну могутність культури, в величезну вартість просвіти для народу тай для борців іменем его добра й гаразду. Сам широко просвічений чоловік, володіючий обширними, рижносторонніми знаннями, оперувавший мислю, міцно викованою в лабораторії безперестанної духової праці, він репрезентував справжню персоніфікацію наукових відносин до життя, взірць сили прикладу науки до праці політичного визволення. Смысливість переконаного слова, хоть би воно не лиш викликало проти него переслідування явних ворогів, але й кляло его під удари тих, хто повинен був бачити в нім союзника; глибока правдивість его поглядів, які доси не досить перейшли в свідомість, тверда науковість їх умотивована, провиуюча его слова й діла, велика сила любви, терпимости й ідеалізму, — ось що робить его бажанним учителем тих поколінь, котрі у нас лядають ся тепер до служби рідній стороні й народови“ (ст. III—V).

До наведеної вгорі загальної характеристики Драгоманова, — характеристики досить абстрактної й темної, — завважимо тільки, що сам неб. Драгоманів уважав себе продовжителем політичних ідей не Герцена, але Кирило-Методіївського Братства. „Коли я претендую на що небудь, — писав небіжчик у відповідь на привіт з нагоди его ювілея 1894 р., — то лишень на те, щоб проповідати і пробувати прикладом, до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві

роки славні братчики Кирило Мехтодієвські, котрі лежали в основі українського народолюбства мого і товаришів, в наші молоді часи, в 60-ті і 70-ті роки, звісно, з однінами, котрі принесла свесвітня наука і політика в новіці часи“¹⁾.

Що-ж до Герцена, то з ним у Драгоманова спільного хіба те, що й він був політичним емігрантом і писав та видавав для Росії політичні твори по російськи, але й тут він визначав ся від Герцена, як політика, дуже користно, — широтою й глибиною своїх ідей, хоть і стояв нижче Герцена, як письменник-стиліст. Отже цікаво буде, гадаю, читачам, дізнати ся, як думав Драгоманів про свої й Герценівські політичні видання, се-б то головно про Герценівський „Колоколь“ і своє „Вольное Слово“. Ось що писав про се Драгоманів у листі до д-ки Олександри Гольштейн із 1-ого мая 1889 р.

„На тему: „возстанови Колоколь!“ я, — каже Драгоманів — м. б. напишу фельетончикъ для 3-го Н-ра (розуміє ся: „Свободной России“) у меня вѣдь архивъ Колокола и я могу лучше судить, что такое былъ и чѣмъ держался Колоколь и почему упалъ, чѣмъ многие другіе, особенно тѣ, кто вѣрно и о „Колоколь“ говоритъ по слухамъ. „Колоколь“ вѣдь основанъ былъ талантливымъ челоувѣкомъ, который пріѣхалъ сюда изъ России уже съ именемъ и деньгами. Почему же такіе люди теперь не пріѣзжають? Потому 8 лѣтъ Герценъ былъ гласомъ вопіюшаго въ пустынь и даже друзья его (либеральные, талантливые и даже богатые) нарочито посылали къ нему Г. Шепкина просить его не компрометировать ихъ своимъ вольнымъ станкомъ и закрыть его. — Дальше, когда Колоколь пошелъ въ ходъ при пробужденіи всей России, — то друзья и знакомые стали ему при-

¹⁾ Див. М. Павлик: „М. П. Драгоманов 1841—1895. Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів“. Львів, 1896, ст. 105.

сылать матерьялы. При томъ особенно популярны в К. были вовсе не статьи талантливаго челоуѣка (часто при всемъ блескѣ очень туманныя по идеямъ и скорѣе удалившія умы отъ насущнаго дѣла, чѣмъ приближившія къ нему) а обличенія, которыя послѣ николаевскаго періода были въ модѣ. Когда же пришлось Колоколу выступить съ систематической программой и Герценъ зашатался между нерѣшительнымъ правительствомъ и нигилистичею революціей, — тогда друзья ему не помогли, а помѣшали: сначала продолжали аплодировать ему безъ толку (у меня лежить адрессъ Кавелину, подписанный Тургеневымъ, Бабстомъ и т. п., за ругательную статью противъ Чичерина, въ примѣчаніяхъ котораго противъ Герцена было много вѣрнаго), — а потомъ весьма постыдно кинули Герцена, когда онъ запутался больше, и Колоколь сталъ звонить въ пустынь. И того: съ 1849 по 1856 — вопіянiе въ пустынь; 1857—1862 звонъ среди аплодисментовъ и ладану, но при неясности программы; съ 1863 по 1869 — звонъ въ пустынь. Сдѣлайтека выводъ изъ этой хронологіи. Да къ стати перегляньте Колоколь и напр. Вольное Слово. Въ послѣднемъ, конечно, талантовъ не было, — но системы, дѣльности было гораздо больше, чѣмъ въ Колоколѣ; этого я не боюсь сказать и берусь доказать, — а все таки В. Сл. никто не читалъ, — хотя и по другимъ резонамъ, какъ въ свое время никто почти не читалъ такихъ статей Герцена, какъ „Концы и Начала“. — А обличенія теперь еще вопросъ читались (ли) бы такъ, какъ когда то. Да и для того, чтобы ихъ давали наши газеты, — надо чтобы ихъ присылали.

Да, господа, подайте намъ Колоколь 1857—1862! — эту фразу скорѣе можемъ сказать мы эмигранты нашимъ критикамъ, чѣмъ они намъ^{*)}.

*) Оригинал у мене.

Отже показуе ся з наведених вище слів самого Драгоманова, що в політиці він не то що не йшов слідами Герцена, але й дуже скептично ставив ся до Герценівської політики. Се зрештою звісно й з „Історической Польши и великорусской демократіи“ Драгоманова, в який він показує справедливо просто неучтво Герцена в відносинах до історичної Польщі та України, з якого не вирвало його радикально й голосне письмо Костомарова, надруковане в „Колоколѣ“ з 15 січня 1860 р. п. з. „Україна“, — неучтво, котре пімстило ся, після польського повстаня з 1863 р., на бік якого Герцен перейшов був, хоть і проти всякого переконаня, — на нім самім — утратою всякого впливу на дальшій хід справ у Росії...

Повищий примір із Герценом показує, до яких помилок що до Драгоманова доходить ся, коли хоче ся доконче представити его всерусом, який би то не лише зріс, але й одушевляв ся в своїй діяльності всеросійськими візирями й ідеалами, як верховними для него! Тим часом, як би оба дд. редактори, „не мудрствуя лукаво“, держали ся були зацитованих вище слів самого Драгоманова про вплив на него — українського низу, тай навели були їх у своїй спільній заяві, то виграла би була не лиш історична правда, — котра зразу пояснила би була й те, чому то Драгоманів так дуже заступав ся за федеральне всеславянство супроти централістичного всеславянства, чи властиво всемосковства, але виграв би був і бажаний самими дд. редакторами перестрій теперішньої Росії на підвалинах децентралізму й федералізму. Правда, тоді виплило би було зразу на верх усієї Росії, коли не всієї Славянщини — українство, тай то політичне українство, з хохлами: Костомаровим, Шевченком і особливо Драгомановим, — то яже-ж було хохлови д. Кистяківському, — котрий, як побачимо далі, просто конфіскує по лі-

тичність українства, — не сховати повищого признаня Драгоманова аж на LXVI. ст. своєї особної статі про него, як щось областно-українське, запічкове!

А все те — для святої згоди з Великорусами, для вдержаня типа фіктивного всеруза тай единства Росії, — як мов би то ідеалів усього житя й діяльності Драгоманова!

Д. Кистяківський передставляє Драгоманова скрізь яко прихильника теорії единства „всього русскаго народа“, „русской нації“ та каже, що він рекомендував нам українство лише як одинокую дорогу до „культурнаго единства галицьких русиновъ съ русской нашіей въ самомъ широкомъ смыслѣ этого слова“ (Предисловіє къ первому тому, ст. LXXX). Тут то д. Кистяківський вважає Галичину окраиною Росії, чи як він виражає ся, делікатно: „территории, занятой различными русскими народностями“, — забуваючи чомусь то про ще дальші окраїни: Буковинську тай Угорську Русь, яка так дуже лежала на серці Драгоманову!

Правда, Д. Кистяківський мусів таки признати, що Драгоманів — непримиримий воріг ідеї „украинской литературы для домашнего обихода“, бо признає сю ідею непрактичною й неекономною, тай вважає істнованє на Україні двох літератур — української та російської — за лихо, тому, що українська інтелігенція (признаючи російську літературу) лишала би ся й далі відорваною від українських народних мас, що передставляє, на гадку Драгоманова, головне нещастє України — але д. Кистяківський потішає себе так: „Но въ то же время, каже, близость и единство украинской литературы съ общерусской или великорусской, по его (Драгоманова) мнѣнію, чрезвычайно полезно и цѣнно для Украины. Значеніе этой близости еще усиливалось, въ его глазахъ тѣмъ, что какъ

онъ твердо вѣрилъ, русская литература приобрететъ всеславянское и даже мировое значеніе“.

Словом — д. Кистяківський старася передставити Драгоманова, з одного боку, противником українського сепаратизму й націоналізму, а з другого, прихильником націоналізму й сепаратизму „русского“, — і навіть не завважає сеї своєї помилки, ба й яскравого противенства власним словам в інших місцях своєї статі, ані кривди, яку робить тим памятя Драгоманова, і тим менше шкоди самій українській справі, від упливу на котру „Драгоманівщину“ і так старають ся усунути не від нині певні українські патріоти, покликуючи ся власне на руссофільство Драгоманова. Тези д. Кистяківського будуть, розуміє ся, водою на млин певних сучасних українських патріотів, котрі не хочуть, аби загал земляків тямив, що в дійности Драгоманів був рішучим противником усього руссофільства, і в Росії (з „обрусінем!“) і в Славянщині, чи й усему світі — а прихильником повної волі для всестороннього, значить і політичного, — розвою України, як і кожної іншої невеликорусської нації, — прихильником культурного единства (а не втоплення в якім-будь морі, найменше ж „русскім!“!) Галичини й України взагалі, не виключно з Великоросію, але з усім культурним світом, серед якого він і вказав місце Україні, яко вільному й рівному членови в сімі культурних націй усього світа, а поперед же, розуміє ся, Сходу Європи, закликаючи сусідів України до вільної спілки, федерації, значить і до визволу з під ярма державних націй: Великорусів, Поляків, Мадяр

) Про літературу російську ніщо й балакати: Драгоманів не приписував їй більшого значія, як першій-літній літературі культурного народу: Англичан, Італіян, Французів, Німців і навіть Українців, мови котрих як він писав нераз — могла би стати всеславянською мовою на місце російської.

і т. п., — на підставі програми братчиків Кирило-методієвських, але розширеної і на не Славян і поглибленої політично тай вправленої на чисто-культурній, світській основі.

Отсе і були ті наукові й політичні відміни, які вніс Драгоманів у провідні думки братчиків Кирилометодієвських — відміни, про які згадує й д. Кистяківський, але яких не поясняє.

Відповідно своїй цілі представити Драгоманова як культурного й політичного всеросіянина, хоть і ліберала, — назва не відповідна тай не дуже то почесна для Драгоманова, як і для кожного рішучого політичного діяча новішого часу — д. Кистяківський, розуміє ся, мовчить про соціалістичну програму Драгоманова й Подолінського з р. 1880, виложену в моїй брошурі „М. Драгоманів і його роля в розвою України“, 1907 р.¹⁾ — програму, де прориває ся з усено силою всеукраїнський політичний сепаратизм, ідея про українську державу, або, коли хочете, територію, захоплюючи всі наші землі в Росії й Австро-Угорщині, — територію, зовсім незалежну, себто фактично державу, хоть і зовсім не похожу на теперішні держави — державу з нутрішнім ладом, відповідним ідеалови соціалістично-безначальному (ідея,

¹⁾ Д. Кистяківський однако називає сю брошуру між жерелами для біографії Драгоманова, хоть і не користує ся нею, бодай не цитує її, — певно, тому, що в ній оцінено Драгоманова з дияметрально протилежною становища — українського. Д. Кистяківський часто називає д. Франка й мене найголовнішими учениками Драгоманова, але й не згадує, що ми ріжничо ся в оцінці Драгоманова ще радикальніше. Очевидячки, д. Кистяківський має й себе за ученика Драгоманова, і воно й правда. Отже було би дуже цікаво розібрати, чому то ми три так дуже ріжничо ся в оцінці свого учителя і чия оцінка ближче правди? — Очевидячки, се ми би зробили парад лише хтось четвертий, друковану й писану, — але, на жаль, такий доси ще й не народив ся.

чи властиво порів ідейний, і неоднократний — доконечности для України вирвати ся з меж Росії таки Драгоманівські; див. про се стацию Драгоманова п. з. „Пропащій час. Українці під Московським царством (1654—1876)“, призначену ним первісно до 1-ого, програмового тому „Громади“ ще з 1877 р., надруковану мною в „Житю і Слові“ за 1896 і в відбитій п. з. „Переписка Драгоманова, т. I. ст. 100—118“).

Д. Кистяківський пише (і се суть его погляди на змаганя Драгоманова що до України):

„Драгоманів без перестанку вказував на те, що він Українець, зазначаючи таким чином свою належність до української нації, але націоналістом він ніколи не був. На докір за націоналізм, зроблений его українським виданням органом Лаврова „Впередь“, він відповідає: Вважати нас за „націоналістів“ може тільки той, хто, або не читав ніколи того, шчо ми писали і видавали, або той, хто ніяк не може звикнути до того, шчо єсть льуде, котрі говорять про ті національності, про котрі мовчить школа державна і панська, і хто через те не спомина про „націоналізм“, коли чує про „соціалну партію“ (або секцію) німецьку, французьку, польську, навіть якусь всеросійську, — а спомина про нього тільки тоді, коли підніметься розмова про те, якби најліпше повести між ними справу интернаціонального соціалізму, та якби добитись справди интернаціональної і мішної організації соціальних партій, — з низу в гору“).

¹⁾ 1909 р. вийшла ся статя (у Львові) окремою брошурою з моею передмовою, де показано той момент у житю Драгоманова — іадку его про доконечність вирвати ся Україні з під Росії. (20. I. 1911).

²⁾ „Громада“, т. IV. 1879 р., ст. 361. Цитую докладно з оригіналу; д. Кистяківський народить (у перекладі рос.) лиш отсі слова Драгоманова: „Считать нас націо-

Через те Драгоманів був безусловним противником політики національного сепаратизму і навіть, будши поперед усього реальним політиком, не вважав потрібним настоювати в теперішній (данний) момент на здійсненні національно-політичної й адміністративної автономії України, якої цілості, бо признавав, що автономію менших областей далеко легше здійснити і вона більше згідна з принципом децентралізації; при тому він був переконаний, що в рамках областної автономії, можуть бути заспокоєні всі головні спеціально-українські потреби. Так, напр. у програмі, виложеної в розвіді Драгоманова „Вольный Союзъ”, зовсім не знята розмова про національну автономію України, якої такої; навпаки в ній висуває ся, як оснiвне домаганє, лише заведенє областної автономії для всєї Росії, при чому, по плану автора, спеціально на території України мусіло бути заведено кілька областей. Про перенствi автономії для рішення національного питання Драгоманів каже в своїм автобіографічнiм нарисі: „В рамках сеї автономії я бачив і рішенє національних питань у Росії, висловлюючи ся таким чином проти всяких сепаратизмів і навіть націоналізмів налад австро-угорський, за таке рішенє національного питання, яке напр. існує в Швейцарії, де ані увесь край, ані навіть кантони зовсім не розділені по расовому принципу,

налістами можуть тільки тої, хто нікак не может привыкнуть кь тому, что есть люди, говорящие о тьих национальностях, о которых молчатъ государственная и господская школа, и кто позтому не вспоминаетъ о „национализмъ”, когда слышитъ о социалистическихъ партияхъ нѣмецкой, французской, польской, и даже о какой-то „всероссійской” партии, но сейчасъ же вспоминаетъ о немъ какъ только поднимается разговоръ о „муслимскихъ и восточныхъ” национальностяхъ”. Як бачимо, у д. Кустаківського цитат значно скорочений і по часті невiрно перекладений. Лише так можна пояснити собі крутий погляд д. К-ого із сетої цитату.

і яке виробляє ся в Бельгії межі Флямандцями та Вальльонами¹⁾.

¹⁾ Драгоманів помиляє ся, що до Швейцарії, як се я доказав у своїй статі „В справі поладження языкової питаня в Австрії” („Діло”, 1908, ч. 92, з 25. н. ст. цитирую), за брошуру А. Фішгофа „Die Sprachenrechte in den Staaten gemischter Nationalität” (Відень, 1885). Котрої Драгоманів, пишучи свої слова, ще не знав, — де сконстатовано, що з 22 кантонів Швейцарії лише 4 мають мішану людність, а 18 еднонаціональні, і то: 14 чисто-німецькі, 3 французькі й 1 італійський. На тій підставі я й писав (у згаданій статі):

„Звичайно на Швейцарію й покладають ся різні політики — псевдоінтернаціоналісти, як і панські націоналісти-шовіністи, — котрі противні всяким відокремленням націй в особні громади, округи й країни, а написують бюджетно на федерацію різно-національних громад, округів і країн, але при тiм забувають, а властиво не знають, що Швейцарія могла стати взірцевою різнонаціональною державою тільки власне через те, що в ній языкове питання рішенє з тори, вдоволяючо для всіх, салим тiм фактом, що швейцарські громади й кантони склали ся з данна тiй досі складають ся мало не виключно з людей якогось одної національності, так, що швейцарська законодавність, — кантональна й союзна, — мала в тiм зляоді дуже легку задачу, потребуючи властиво лише зазначити існуючі языкові звичаї, або й тою ні.

„А з сето, — скажемо задаледі, — виходить, що для того, аби мати гарно рішенє языкове питання в окремих провінціях Австрії, на взір Швейцарії, — треба перше зробити штучно те, що в Швейцарії зробила сама історія, се б то: поділити громади, повітти й округи австрійських провінцій, по людях, на чисто-національні, а лише в крайнім разі на мішані, — так, аби могли бути забезпечені людности всіх провінцій Австрії, — поперед усього, єї языкові права, котрі є либон чи не найважнішою частиною національних і людських прав. Аж тоді можна буде почати розмову про дієнї федерації громад, повіттів, округів і країн Австрії, се б то про вічну цілість Австрії”.

Сказанє цю іно про Австрію, треба би повторити, ще більше напористо, про Росію, — та се було би жарне виданє зорухом о стіну. Росія не діде, і за кілька сот

„Можна пожалувати, що завдяки крайню нормальним умовам, у яких розвивала ся російська й українська суспільність за ostatні десятиліття, отся швидче широка, ніж вузька програма не вдовляє вже сучасних Українців. Пануючий напрям у сучасній українській пресі безумовно націоналістичний, і оскільки домаганс, яке висуває ся теперішніми політичними письменниками й діячами, то національно-політична автономія України¹⁾. Се результат того, що політичні питання до найостатнішого часу не могли бути розбирані явно в літературі, і навіть іще недавно політичні твори Драгоманова були забороненим плодом у Росії. Через таке становище культурний і літературний центр України із свого натурального осередка — Ківа перейшов у Львів під захист австрійської конституції, ненормальність чого була признана й Імператорською Академією Наук, у рапорті про становище малоруської літератури“. Заразом окрім і ідейний вплив на українську інтелігенцію тої специфічно австрійської суспільної й духової атмосфери, яка виробляє ся непримирною та лютою боротьбою націй в Австро-Угорщині. Але, розуміє ся, се лише пояснене, а не виправдане того націоналістичного напрям, який переважує в сучасній українській інтелігенції. Виправдати його не можна, бо він подиктований більше почуттями та пристрастями, ніж здоровим розумом.

років навіть до такої воли національних (не-великоруських) мов, яка тепер є в Австрії. Ся ж є рішена доля цілости Росії, — натурально, коли не-великоруським націям дійсно дорого їх національні права. (20. I. 1911).

¹⁾ Див. О правахъ національностей и о децентрализаци. Докладъ бюро създу земельцъ и городскихъ деятелей 12—15 сентября 1905 г. Москва, 1906. Изд. „Народное Право“. Проф. М. Грушевскій „Освобождение России и украинскій вопросъ“, Сиб. 1907. Пор. і програми „української радикальної партії“ таї „українсько-демократичної партії“.

Супроти сякої чи такої форми політичного відокремлення, Драгоманів бачив найбільше пекучу потребу України в її культурно-національнім самоозначеню. Лише розвій самостійної української культури може підняти культурний рівень українських народних мас і ввести Україну в сімю європейських цивілізованих народів. Для здійснення сего він мав за доконане розвій і всестороннє збогачене української літератури“ (ст. XXXIII—XXXV). „Вистудіоване тих національних антагонізмів, — каже в іншому місці д. Кистяківський, — для прояви котрих ареною служать галицький ґрунт і галицькі справи, представляє особливий інтерес для російського читача, бо, завдяки штучному здержаню культурного розвою декотрих національностей, і у нас (у Росії) вже досить загострили ся національні антагонізми, а в будуччині, коли політичні умовини не змінять ся, вони грозять дійти до лянчих розмірів. У таким разі не виправдають ся оптимістичні надії декотрих наших ліберальних письменників, що у нас національні відносини зложать ся инакше, ніж в Австрії (ст. LXXX—LXXXI). „Чудацькі думки про українську національну справу“ та „Листи на Наддніпрянську Україну“ — се найкраще, найбільше обдумане й пристигле з усього написане о Драгомановим на політичні теми. Розглядаючи в тих книжках загалом питанс про національність, він оглядає в них і культурний розвій не-державних націй в цілій Европі. Лише на полі сеї загальної картини засвоєна та перетворена ідей європейської цивілізації ріжними національностями можна порозуміти й виправдати, на его гадку, й палке змаганс кращих представителів української нації до національно-культурного самоозначеня України. Отсі дві книжці, де виложено ідеї Драгоманова про національність, яких ми могли тут лише доторкнути ся, продовжують одна одну й чинять немовби два випуски одної й тої самої книжки, котра повинна би бути названа „На-

ціональний вопрось на Українѣ". При тому мимо-хить гагадусе ся одна замітна російська книжка, котра називає ся подібно, — се „Национальнй вопрось въ Россіи" Вл. С. Соловьйова; в сих двох книжках, належних репрезентантам двох руських народностей, дуже багато спільного. Ми схильні гадати, що руські народности внесуть у світову цивілізацію нове розумінє національного питання та допоможуть єго рішити, вказавши на те нові дороги. Тоді, як західно європейські народи висунули для своїх національностей чисто єгоїстичні ідеали — зверхню могутність, промислову й торговельну перевагу, военну й літературну славу, в Россії найглибший мислитель сі вказав для своєї нації виключно етичні ідеали тай пропагував самовідпекане й відречене від національного єгоїзму. Але він виходив при тому попросту з того факту, що існуюванє Россії, або властиво Великоросії, склавшої могочу державу, ніколи не було квестіоновано. Тим більше вражає, що кращій представитель соціально-політичної мисли на Україні теж виставив для своєї нації лиш загально-людські ідеали й на-стоював на відреченє від національної виключности й єгоїзму. Українцєві відректи ся національного єгоїзму далеко трудніше, бо Україна майже ніколи не мала самостійного й незалежного політичного існуваня. Горяче люблячий свою батьківщину Українець жис звичайно під найтяжшими вражіннями, бо культура єго народу була колись руйнована, а всі проби перенести західно-європейську культуру на єго рідний ґрунт іще недавно задавлювано. Ось чому й розумно, що декотрих репрезентантів української інтелігенції захоплює иноді вповні стихійне почутє культурно-національного самозбереженя, яке родить національний шовінізм. Але Драгоманів устиг перемотги в собі всі інстинктові низькі почуваня та підняти ся вище них при рішеню українського національного пи-

тання, поглянувши на него з загально-людського становища".

„Супроти єго всего ми гадаємо, що зовсім незалежно від ріжничі що до літературних талантів і від несхожости сьвітотглядів і гадок що до всіх інших питань, книжку Драгоманова про національне питанє на Україні, яко причиннок до рішеня національного питання малоруської нації, треба поставити побіч „Национального вопроса въ Россіи" Вл. С. Соловьйова, котрий рішив національне питанє з погляду нації великоруської" (ст. XXXIX—XL).

Отсе слова д. Кистяківського про Драгоманова.

Гадав би хто, що вони такі ясні, такі переконуючі, що й нема на них иншої відповіді — лише: відректи ся, з загально-людської рації, від українського „сепаратизму" тай не вибгати, політично, навіть і гадкою поза стіни єдиної, неділимой Россії.

Ба, коли-ж бо то з Драгомановим не така проста справа, як видає ся. А не така проста справа власне тому, що Драгоманів — реальний політик.

Отже, хто хоче говорити про Драгоманова й теперішній момент в історії України, той мусить робити се теж як реальний політик: мусить узяти собі живого Драгоманова перед теперішньою Россією й Україною (нехай нам вибачить історія теперішности за таку конфронтацію своєю, на мінуточку, з небіжчиком, — але инакше годі рішити сеї справи!).

Що-ж завважав би Драгоманів, дивлячи ся на теперішню Россію й Україну? — А завважав би, поперед усього, звісно, факт, що теперішня Россія й Україна зовсім непохожі на ту Россію й Україну, які він мав перед очима своїми 1884 і 1889 рр., коли писав ті слова, на які покликусе ся д. Кистяківський, підсуваючи момент із перед 20 років на

місце теперішнього. Завважав би, що, з одного боку, влада головна перешкода для розвою України — царизм і русизм. — а, з другого, підняло ся в усій Росії й Україні національне почуте, або, коли хочете, націоналізм; завважав би, що теперішній український націоналізм зовсім непохожий на націоналізм із 1884—1889 рр., що в теперішнім українським націоналізмі не то, що нема нічого низького, але, що се, навпаки, лише спеціальна форма вселюдського почуття, почуття своєї людської гідности, почуття яке напр. в Галичині обхопило вже маси українського мужицтва, — почуття, в якому живо трепочуть і его, Драгоманова, власні ідеї, — почуття пробуджуючого ся народу, що має право до самоозначення цілковитого, — значить, поперед усього власне: політичного, чи в межах Австрії й Росії, чи й поза ними... Що-ж: гадаєте, що Драгоманів почав би з касадії теперішнього національного руху на Україні, зглядаючи ся на цілість Австрії та Росії?... Ані гадки! Власне, що вхопив би ся за сей рух і старав би ся лиш очистити его з хиб, а головню дати сму яснішу провідну гадку-сінтезу, счіплюючи рух у російській Україні з масовим рухом галицьким, яко розвитим ширше й глибше, — не маючи нічого-сінько проти національної території й автономії російської України, якої домагають ся тамошні Українці, тим більше, що в програмах усіх тамошніх українських партій забезпечено й права чужинців на Україні, так, що воно виходить майже зовсім на те саме, що й Драгоманівські областні території, та й що ні одна з тамошніх українських партій, — з виимком хіба так зв. „національної“, і не гадає (на жаль!) відирвати Україну від Росії; і тим більше, що така самоорганізація націй, в тім числі й України, яко національного цілого, не то що не перечить ідеї Драгоманівській федералізації націй, але й чинить неминучу вмову для неї, — в обсмї, в яким ті нації вважати муть користним

для себе, але, на гадку самого Драгоманова, далеко більшим, ніж теперішня Росія. В усім разі у самого Драгоманова не було й тіни собачої вірности Романовим, як і Габсбургам, і він не вважав таку вірність обовязковою й для України, — навпаки, думав і писав нераз, що належність чи не належність якого народу до чужої держави, як і церкви — справа его вільного вибору, подиктована виключно користями для даного народу, матеріальними, чи моральними (так він думав і що до Польщі, — етнографічної, — супроти Росії, котру, Польщу, не міг чейже класти тут вище своєї рідної України!...)

Супроти сказаного вище нам лишає ся мало що додати на виписані вгорі замітки д. Кистяківського про Драгоманова. Скажемо хіба взагалі, що д. Кистяківський ціпас ся нераз самих слів Драгоманова, не входячи глибше в їх значіне, ані в те, з нагоди чого вони сказані, а то й толкуючи їх іноді зовсім не так, як їх розумів Драгоманів.

Так зацітовані вище слова Драгоманова з „Громади“, написані автором зовсім не проти того, проти чого їх обертас д. Кистяківський, се-б то не проти „політики (українського) національного сепаратизму“ або „політичної й адміністративної автономії України“, а проти націоналізму соціалістів державних націй, а головню московської, в соціалізмі або всевітнім соціальним інтернаціоналізмі, — супроти чого Драгоманів почав валити ті панські націоналізми або шовінізми в соціалізмі, тай організувати, на підставі соціалізму, і недержавні нації Сходу Європи, в тім числі, поперед усього, звісно, українську націю, — почав, значить, інтернаціоналізувати ті народи, зводити їх до вільної спілки, або, як виразив ся автор „Записок Южнорусского Соціаліста“ (1878 р.) „націоналізувати соціалістичні тенденції“, пояснюючи (Драгоманів), що під тими своїми змаганями від розуміє лише вживане сих, чи тих способів і під-

ходів з працею та пропагандою, — напр. соціалізму, — як: мова, склад розуму й слова, спомини історичні, склад господарства й т. и., а що соціальні думки він завше вважав усевітними, як і всяку науку (див: „Громада“, т. IV., ст. 360). Тай у своїм інтернаціоналізмі Драгоманів ані гадав зрікати ся прав української нації на повне самоозначення, в користь якої-будь иншої нації, а вже найменше „русскої“; навпаки, бачив у таким своїм інтернаціоналізмі найпевнішу безпеку тих прав, — у першій лінії власне супроти „русскої нації“.

Не зовсім доречно й порівнянне ідей Драгоманова про національну справу на Україні з ідеями Вл. Соловйова про національну справу в Росії. Соловйов мусів показати „русській нації“ виключно етичні ідеали та проповідувати їй самовідлекання й відречення від національного егоїзму, бо та нація сита верхнюю могутністю і т. д. у порівнянню з підбитими нею народами, — хоть така проповідь шлої пачки великоруських філософів, подібних Соловйову, ані раз не здержувала ту націю, чи властиво єї пануючі верстви від дальшої загарбучости, особливо в Азії, поки не розбила собі лоб о Японців. Драгоманів проповідував українській нації, — нації голодній, поневоленій, — зовсім не те, що Соловйов, а власне: могутність, матеріяльну й духову, західно-європейських народів, стараючися зрівняти нашу націю з тими народами, або краще: з народами всего цивілізованого світа, надати нашій нації як найбільше всевітнього культурного змісту, — (розуміючи культуру як найширше, се-б то і з політикою), що єму по-части й повело ся, як показує теперішній національний рух на Україні. Відречення від національної виключности й егоїзму Драгоманів не потрібував проповідувати нашій нації, бо сего добра, чи, коли хто хоче: лиха, у неї найменше. А стійкому почуттю культурно-національного самозбереження нашої теперішньої інтелігенції він міг би

лише радити, — звісно, повертаючи єго у свідоме змаганя до засвоєня загально-людської культури. (Я вже й не кажу про те, що „Чудацькі думки“ й „Листи“ Драгоманова — писаня швидче на теми культури, — в розумінню д. Кистяківського, — ніж політичні, як каже він, і що написані вони значно слабше, ніж „Историческая Польша“ — безперечно найкраща праця Драгоманова на чисто політичні теми.)

Безпідставно використовує д. Кистяківський против українського сепаратизму (але вже по вині, — неясности самого Драгоманова!) слова остатного про націоналізм австро-угорський, инакше: дуалізм, і застерігає ся проти теперішніх національних рухів у Галичині, чи й усій Австрії, як мов би то несимпатичних Драгоманову, — бо Драгоманів, — котрий у свій час займав ся теоретично полагодою напр. язикового питання в Австро-Угорщині, як про се свідчать єго рукописи, — був би навпаки, радів названим рухам, чи й Австрії, що вони ось-ось доведуть до справедливого рішення того питання віденською державною радою, в користь, між иншим, і нашій національности, — лише, своєю дорогою, був би старав ся надати тим рухам дечому культурніщій форми й повертати їх на лад більше федеральний, але зовсім не ослабити їх.

А вже просто найнешасніша, політично, гадка д. Кистяківського — боятися розширення національних рухів у Галичині і на Росію, та надіятися, що „русский“ вовк дасть належні права українським ягнятам і без боротьби з їх боку, — такої самої, ба, ще далеко завзятішої, ніж ведуть єї галицькі Українці; або, що той вовк перенесе височайшим указом центр українського руху зі Львова в Київ! Ні, братчики, — перенесіть той осередок, або краще: зробіть єго собі в Києві, таки самі, полишаючи у Львові теперішній осередок українства, на всякий случай — бодай для

австро-угорської України. Здобудьте ся на те всіма своїми соборними силами, хоть і в порозумінню з галицькими Українцями, — а ні то сидить тихо, не рипайте ся...

Отсим і кінчимо наші критичні замітки на уваги д. Кистяківського про українську національну справу й Драгоманова.

Ми мали би сказати не одно й против его уваг про соціал-демократизм і Драгоманова, — про те напр., що змагане Драгоманова до націоналізації (власливо дійсної, загальної інтернаціоналізації) соціалізму переведено буцім то вповні в програмі соціал-демократії (єдино-спасительної, на гадку д. Кистяківського, навіть і при тому, що він сам чіпає соціологічні доктрини Маркса про одиноку цінну форму солідарности між людьми — клясову!), про солідарність пролетаріату, котра, мовляє, „въ конечномъ счетѣ должна обратиться въ національную, т. е. охватить всю націю и уничтожить раздѣленіе ея на классы“ (ст. XXXVIII), — але обмежимо ся, поки що, цікавим дуже признанем д. Кистяківського, що наш „Народ“ зашцепив у російській Україні соціал-демократизм, — застерігаючи собі замітку до того на инший раз:

„Але головна заслуга Драгоманова, — каже д. Кистяківський, — перед русским визвольним рухом у ту глуху пору для суспільного й політичного життя в Росії була в тій політичній пропаганді, котру він вів у своїх статях, що друкували ся в „Народі“, органи „руско-української“ радикальної партії“, який повстав 1890 р. в Галичині під впливом політичного оживлення серед галицьких Русинів-Українців. У „Народі“ Драгоманів писав на політичні питання, дотикаючи не лиш самої України, але й усеї Росії. Завдяки „Народови“ та статям Драгоманова в ній, Україна в один момент навіть

¹⁾ Д. Кистяківський забуває пояснити, що тут „руський“ = український (русинський), а не російський, як хотіли думати російські читачі.

випередила Великоросію. Українська молодіж дуже ревно ширила доходачі поштою й перевожені контрабандою числа „Народа“, і его агітація підготовила, між иншим, незвичайно швидке розпросторене соціал-демократичних ідей на півдні Росії в початку дев'яцятих років минулого століття. Наскільки марксовський, а далі й соціалдемократичний рух на півдні Росії розвивав ся паралельно з агітацією „Народа“, можна судити по тім, що перший переклад на російську мову „Ерфуртської програми“ Каутського видано 1894 р. в Галичині і друковано в тій же друкарні в Коломиї, де тоді друкував ся „Народ“. Підготовною агітацією „Народа“ по части поясняє ся й те, що перед і в часі з'їзду „Російской Соціал-Демократической Рабочей Партії“ південь Росії і спеціально Київ займали чільне місце в російським соціально-демократичним русі і редагована в Києві „Рабочая Газета“ була признана першим центральним органом партії“.

На жаль, д. Кистяківський не поясняє, яким то чудом різке, радикальне українство „Народа“ і Драгоманова (видане мною по російськи, за гроші з України „Ерфуртської програми“ Каутського було лише випадком — сповнене поручення) перекинуло ся в російській Україні у всеросійський соціал-демократизм, ані як остатній перейшов описля в українській соціал-демократизм і як знов остатній вяже ся з галицько-українським радикалізмом, а власливо драгоманізмом, (супроти факту, що Драгоманів не то, що не був соціал-демократом, але й дивив ся на него скептично), а головню: на скільки виргас на українським соціал-демократизмі українське мужицтво, про котре так дуже дбав Драгоманів. Сам д. Кистяківський говорить від себе в сія точці про мужицтво зовсім темно...

Вказані вище хиби д. Кистяківського (а вони ще не всі!) в поглядах его на Драгоманова й українську національну справу, означені декуди може й за різко (за що нехай вибачить нам наш вель-

мишановний друг, з огляду на болочість питання!), розуміє ся, ні раз не вменшують його заслуг коло видання політичних творів Драгоманова в російській мові, яке коштувало его чимало праці, ктру може оцінити лише той, хто сам вів подібне видане.

Не менше праці коштувала д. Кистяківського, очевидячки, й статя его про Драгоманова, написана талановито, — котра з де-більшого представляє Драгоманова вірно. Спеціально вірна оцінка заслуг его для політичної волі в Росії з Україною, при чому сам д. Кистяківський поправляє деяку хибу свою, зроблену ним в інших місцях своєї статі, підносячи при тому й Україну, — хоть і тут, на жаль, лише яко причіпку до Росії.

Ось та оцінка:

✓ „Політичні твори Михайла Петровича Драгоманова займають чільне місце в історії розвою російської суспільної мисли. В них у-перше ясно й виразно вияснена крайня доконечність переходу Росії до конституційного ладу. Все жите своє Драгоманів з чудовою енергією й невтомністю доказував, що істноване Росії, яко великої держави, та повне пристане русских народностей до цивілізованих націй немислиме без обнови русского державного жита. Але, бачучи в рішено політичних питань одинокий спосіб скінчити з безладем русского жита і через те звертаючи на них виключну увагу, Драгоманів далеко не обмежав ними круга своїх інтересів. Его політичні погляди опирали ся на міцній основі широких наукових узагальнень, величезної ерудиції в області всесвітної історії. В центрі его світогляду стояло не політичне жите суспільности, а щасте народних мас, можливе, як він твердо вірив, лише при високому рівні культури. За найвище добро культури він мав повний розвій індивідуальности, як кожної окремої особи, так і цілих народів. Обхоплюючи понятя культури в єї повніщому значіню, він уявляв єї, яко довер-

шену організацію всіх боків жита — економічно-го, соціального і духового, при тім як організацію всего народа, а не самих его верхів. Остатній рис у розуміню культури диктував ся широким демократизмом, властивим тому поколіню рускої інтелігенції, молодість которого зійшла ся з великим ділом визволення селян; в особі Драгоманова той демократизм був утілений в найдосконалішій і найконсеквентнішій формі. Виссавши демократичні почутя із тої суспільної атмосфери, в якій він виріс і виховав ся, він перетворив їх у гарну систему ідей, які передумав до кінця, зробивши з них усі остатні висновки. Відси его палка оборона прав давних народностей і поперед усього права на культурний розвій рідного ему українського народу. Проповідуючи не лиш рівноправність осіб, але й рівноправність націй, він гадав, що остатна може бути здійснена лише при федерації народів. У своїх філософічних поглядах Драгоманів, віддаючи данину своему вікови й хляючи ся перед успіхами дослідних наук і позитивного знаня, був переконаним позитивістом і раціоналістом. Але се не перешкодило ему підняти ся до признаня вищим добром особистість і, що ще важніше, до більше поглибленого розуміня ідеї особистости, вираженого в признаню дорогих прикмет, питомих особистости, і для кожної культурно-самоозначуючої ся народности. Ось чому не без підстави можна сказати, що Драгоманів, не здаючи собі в тому справу, своїми філософічно-історичними поглядами був близький до дійсного ідеалізму“ (ст. X).

„Складом свого розуму більше вчений, ніж публіцист, Драгоманів через свій палкий темперамент не міг не відзивати ся на пекучі політичні питання, висовувані в его час. Зверхні мови жита примусили его стати в становище політичного агітатора. Але агітатором у точнім розуміню слова він ніколи не був. Навіть у чисто агітаційні вида-

ня свої він заводив свою широку ерудицію і всю глибину своєї мисли. Всі его політичні твори свідчать про багатство его знань з політичної історії передних народів і про скінчену обдуманість его оснєвних тез. Як публіцист і політичний письменник, Драгоманів відкликав ся на всі злоби дня, але він нічого не написав лише на злобу дня. З нагоди кожної спеціальної події він висував принципіальні питання й користував ся ними на те, аби широко поставити й розвинути свою загальну соціяльну й політичну програму. Зрештою, обставини сприяли ему в тім, бо в початку его заграничної вільної письменської діяльності перед Росією були поставлені найзагальніші питання, висунені повстанєм південних Славян і наставшою за тим російсько-турецькою війною. В цілому ряді політичних брошур, написаних 1876—1878 рр. з нагоди війни, Драгоманів квапив ся вказати на те, що Росія не може вести успішно заграничної політики, а тим більше війни, поки серед неї цілком панує бюрократія, а російська суспільність засуджена на мовчанку. Він невтомно доказував, що не можна визволити „славянських братів“ від „Турків заграничних“, поки над визвольниками не порушено царюють „Турки внутрішні“; що заводити волю в чужій країні можуть лише люде вільні у себе дома; що воля — „чиста справа“ й вимагає „чистих рук“, і що люде, котрі завдаляли себе інтендантськими й іншими крадіжками та приговкуванями ограблених своїми давними панами селян, своїм дотиком до справи волі лише поганяють сі. В звязи зо славянським питанням стояло й питане про Україну, котра відкрила для Московського государства в XVII. ст. Чорне море й поставила перед Росією завдачу прогнання Турків з Європи й переміни Балканського півострова в вільну федерацію південно-славянських держав з імовірною прилукою до неї Греції, Альбанії та Румунії. Ся завдача, так називане Східне

питане, коштувала Росію неймовірну скількість непотрібних жертв, до яких треба причислити й остатну російсько-турецьку війну, а про те вона й доси не виповнена: а тим часом при регулярній політиці та при дійсній моральній піддержці південно-славянських народів з боку Росії, вона була би виповнена самими тими народами без кривавих воєн Росії з Туреччиною. Причина такої маси непотрібних жертв була та, що політика російського правительства була не безкористна та „визвольна“, як сі прославляли ріжні офіціяльники та всякі підлизники офіціяльних сфер серед російської преси, а чисто егоїстична та завойовна. Драгоманів уважав за потрібне вказувати на те, що до південних Славян тепер прикладає ся російською бюрократією та сама політика, котра прикладала ся до України московським приказним стросм XVII. ст. та пєтербурським бюрократичним правлінням XVIII. ст. Україна, котра пристала до Московського государства, як до визвольника від магнатсько-єзуїтських порядків, створених Люблинською та Берестейською унією, дістала сі після прилуки (до Московського государства) ще в більшу неволю, через бюрократичне самодержавіє. Поневолєне Україні дійшло до кульмінаційної точки саме перед російсько-турецькою війною в слаутнім указі 1876 р., що майже зовсім усував українську літературу. Драгоманову було ясно, що наконечне поневоленє України, яко великий успіх російського самодержавного правительства, значило й побільшенє та скріпленє поневоленя всего руского народа. Як Українець, він з особливою силою порозумів вагу особисті та суспільної волі для українського і всего руского народа. Невтомний проповіді волі особи й суспільности та домаганю конституційних запорук для неї він поперед усього й посвятив свою літературно-політичну діяльність заграничею.

„Та Драгоманів був не лиш невтомним про-

повідником особистих і суспільних свобод; він був подекуди й першим їх проповідником у Росії. Значня волі особи, яка може бути здійснена лише при конституційних порядках, не розумів навіть К. Д. Кавелін, коли в суперечці з Герценом 1862 р. відкидав доконечність для Росії конституції та нападів на ті дворянські збори, котрі зняли тоді се питане. Він бачив у конституційних порядках лиш участь народної репрезентації в законодатності тай управі країною, але не заперуку особистої волі. Що до самого Герцена, то хотів він і ясно означив величезне значінє волі для західної Європи, хотів і вивіз із Росії непомируну ненависть до самодержавія та свідомість неможливости жити в батьківщині при недостачі волі особи, хотів і міцно засвоїв собі західно-європейські політичні доктрини, засновані на призначно невідбірних прав чоловіка й горожанина, а про те він не зробив політичне визволенє особи предметом такої ж палкої проповіді, як визволенє селян від панщищазняної залежности. Тим часом саме після визволеня селян після здавленя польського повстаня все свідчило про те, що скріпленє прав особи й волі суспільности — найважлиша завдача часу. І навіть упертий „западник“ (західник) Тургенєв не звернув уваги Герцена на сю прогалину в єго літературно-політичній агітації. В суперечці з Герценом за Славянство й Захід він лише старав ся переконати свого противника про перевагу Заходу, покликуючи ся на єго невмиручу культуру та на питомий всему ладови єго жита пошановок до прав особи і до суспільної волі; але він не вказав Герценови на те, що воля особи се найбільшча доконечна потреба русского народа і лише здійсненє єї приблизить Россію до Заходу; він не порадив Герценови змінити проповідь створеної ним свєрідної сумішки славянофільского мессянізму, на родничества (народовства) та соціялізму на енергічну проповідь волі особи, суспільности й дер-

жави. Ще менче вважали потрібним заступати ся в своїх літературних втворах за волю особи, як оснівне політичне добро, представителі „російської соціольогічної школи“, П. Л. Лавров і Н. К. Михайловський, котрі сотворили соціально філософічні підвалини російського соціалістичного і революційного руху сімдесятих і вісімдесятих років. Хотів невтомно розвивати своєї ідеї про те, що в будучих ідеальних соціальных порядках особа мусить бути „всесторонно розвита“ й „безуслівно ціла“, а про те не вважали за потрібне висунути, як оснівне домаганє свого часу, завойованє політичних прав для особи. Розуміє ся, що й соціально-революційна російська інтелігентна молодіж початку сімдесятих років, посвятивши ся широко народній справі, котру вона бачила в здійсненю аграрного соціялізму, і пішовши з повним самовідреченєм між нарід проповідувати єго серед селяньского та робучого люду, найменше думала про волю особи й суспільности, а конституційні порядки вповні ототожнювала з панованєм буржуазії.

„Серед оттої повної невваги до найважлишої потреби русского народа Драгоманів зі своєю невтомною проповідю особистої й суспільної волі та репрезентаційних конституційних інституцій, котру він вів, починаючи з середини сімдесятих років, займає зовсім виключне місце.

„Ставши першим русским письменником, що зробив проповідь прав особи й політичної волі своїм головним ділом, Драгоманів не вступав, розуміє ся, нічого абсолютно нового для російського жита. Ідеї політичної волі, вироблені в Західній Європі ще в половині XVII ст., чинять невідбірну належність усякого по європейськи просвіченого чоловіка. Від коли вони вироблені, ні одна суспільна група й ні один політичний письменник, що стоять на рівні європейської просвіти, не можуть не бачити їх добра й значіня, не можуть бо-

дай в ряди-годи в сякій чи такій формі не настоювати на них. У Росії традиції боротьби з самодержавієм за політичну волю тягнуть ся від декабристів через Герцена до революціонерів шістдесятих років і від сих ostatnich до народників (народовців) і народовольців (політичних терористів) сімдесятих і вісімдесятих років. І в тій славній традиції російської суспільности вповні виразно вибуває ся значіне Драгоманова, яко першого консеквентного конституціоналіста, створця першої російської конституційної теорії. „Драгоманів, як каже П. Б. Струве (в „Освобождение“ нр. 72), перший з російських публіцистів дав російській демократії широку й гарну політичну програму. Він перший різко й виразно вніс в російській суспільности змісл і значіне конституційного ладу і особливо прав особи, принципів самоуправи. Будучи соціалістом, Драгоманів був рівночасно консеквентним лібералом і демократом, якими все й бувають дійсні соціалізм. Він невтомно доказував, що ідейний лібералізм незвичайно дорогий поперед усього для соціалізму, бо й пропаганда тай здійснене остатного можливі лиш на основі особистої, суспільної й державної волі. Рівночасно він ніколи не дивив ся на політичну волю лише як на спосіб задля здійсненя соціалізму, але признавав їй зовсім самостійне й незмінне культурне, політичне й суспільне значіне. Тут его ідеї незвичайно сучасні, і він немов безпосередно бере участь у теперішній боротьбі політичних партій і напрямів.“

„Проповідь ідей політичної волі тай оборону конституційних форм державного ладу, як одиного способу здійснити ті ідеї в житю, Драгоманів мусів лучити з критикою тих поглядів, в тім числі й революційних, у котрих він бачив непевне розумінє й невірну оцінку свободних політичних форм. Доконечність критики диктувала ся тим, що Драгоманів ніколи не міг признати вдоволяючим

рішенем питання про політичну волю сотворене лише центрального представительства народного. Виходячи з ідей федералізму, заснованого на найширшому признано автономічних прав політичних, соціальных і національних груп, він, уважаючи за потрібне рівночасно лишати ся на ґрунті реальної політики, домагав ся, аби в Росії представительство державне було тісно звязане з представительством місцевим і областним, тай аби участь народу й его представителів у рішаню державних питань опирала ся на широкий розвитю місцевої самоуправи. Він не переставав доказувати шкідливість централізму для самого істнованя політичної волі, від кого би той централізм не виходив, чи від самодержавної бюрократії, чи від централістичних революційних партій, і в імя чого би він не проповідував ся, чи в імя хибно понятої ідеї про єдинство й нероздільність Росії, чи в імя історичних прав Польщі на Литву, Білоросію й Україну і на відновлене польської держави в старих границях (чи, додамо ми: в імя соціалізму)* (ст. XI—XVII.)

На жаль, тіснота місця не позволяє нам на дальші дослівні цитати зо статі д. Кистяківського, — та все ж таки мусимо навести ще одно, що найкраще характеризує Драгоманова, як політичного діяча, а рівночасно найбільше заслуге на увагу теперішних політичних діячів у Росії й Україні.

„Але особливо замітна, — пише д. Кистяківський, — его мужня й завзята боротьба з політичним терором, яко способом завойованя політичної волі. Від самої появи у нас терору він виразно виступив против него; він поставив ся з безуслівним осудом до терору з нагоди події 1-го марта (1881 р., царевбивство), не лише в своїх статях у російських виданях, але й в окремій брошурі, опублікованій по французьки¹⁾, і до

¹⁾ *Le tyrannicide en Russie et l' action de l' Europe*

кінця днів своїх не переставав осуджувати всі форми політичного террору. Тепер, коли російський політичний тероризм перейшов усі стадії свого розвитку, треба чуdivати ся, як мітко Драгоманів оцінив відразу значення сею способу боротьби з правительством, і як вірно він угадав наперед усі его наслідки. Він напр. висловив наперед, що ся метода боротьби зверне ся проти тих, хто єї у нас висунув, що в руках уряду й реакційних партій вона стане найсильнішим способом боротьби з цілим визвольним рухом і з самим принципом політичної волі. Аргументація Драгоманова в цім питаню така цікава й хафактерна для него, що найкраще дати слово ему самому. „При тім політичнім ладі, каже він, якому піддана тепер Росія, та в такий час, який вона тепер переживає, ніхто не може ручити за себе, що не спознить убивства, котре мати ме політичний хафактер. Але бодай трохи далековидючі політичні діячі, а тим більше прихильники політичної волі, мусять тікати від усього, що може мати значення піднесеня вбивства в систему політичної боротьби, або надати вбивству форму принципіально законної дії. Раз, що се звузило би саму політичну боротьбу, справивши єї більше против осіб, ніж против звісного ладу і надавши їй поверховий хафактер і властиво лекші завдачі, а друге й головне, признаючи вбивства за правний спосіб політичної боротьби, прихильники політичної волі помогали би піддержувати відкидуваний ними принцип і підкошували би власну будучину. Особливо се треба сказати про тих прихильників політичної волі, котрі надають переважне значення захистови інтересів особи, правам чоловіка й го-

Occidentale. Par M. Dragomanov. Genève, 1881. Рос. переклад дія. в „Собрании политических сочинений“ М. П. Драгоманова, вид. ред. „Освобожденія“, Paris, 1906, т. П. ст. 344—366 („Тираноубійство в Россіи и поведіне западной Европы“). (Б. К.)

рожанина, а всім суспільним формам і інституціям признають значення лиш о стілько, о скілько вони забезпечують ті інтереси й права. Недотикність жита, се, розуміє ся, перше з прав особи і тепер найбільше розвиті люде дішли до повного й безусловного відкидання всякого смертного покараня навіть при найширших забезпекках судової справедливости. Але вбивство з особистого почину не може бути нічим иншим, окрім дії особистої самоволі, і хоть які добрі були би его мотиви, воно про те самоволя; вбивство же з постанови тайного політичного товариства, се поперед усього смертне покаранє з виroku тайного суду без вислухання підсудного, — суду, члени котрого є заразом і завинниками і свідками, і судьями, значить се дія по-просту деспотична. Коли вбивство з особистого почину може бути в певних разях виправдане викликавшими его обставинами, то піднесене тайного суду змовників до дії правної не може бути нічим иншим, як підкошуванем у суспільній сьвідомости ідеї про права чоловіка й горожанина; остатні-ж повинні стояти повище всего в суспільному ладі, і нарушенє їх не може минути ся безкарно для всего того ладу й его розвитку, і в першій лінії не може лишити ся безкарним дія тих суспільних елементів, котрі бажують прогрессивного розвитку суспільности, і котрі, яко наводячі ся найчастіше в меншости, найбільше потребують забезеки свого істнованя. Вся історія політичних убивств у цивілізованих країнах промовляє в користь справедливости сею твердження і проти тої гадки, проби розпростореня котрої роблено недавно в Росії, а власне, що будім то політичнє вбивства чинять особливо пригідний (і при тім новий) прогрессивно-революційний спосіб дії“. Далі Драгоманів спінає ся докладно на історії політичних убивств і так називаних „народних росправ“, викликаних боротьбою партій. Висновок, до якого він доходить, се заразом і про-

роцтво супроти Росії. „Всі ті факти доказують, каже він, що вбивства представляють для політичних партій бодай спосіб вигострених з обох боків, а через те й мало надійний для справи змінення певного політичного ладу та встановлення іншого. Сего мало: ті факти дають, на нашу гадку, підставу ждати, що в Росії (в котрій правительству тепер так нагадує неополітанських Бурбонів) монархічна реакція в важких для неї обставинах сама вхопить ся за політичні вбивства та за розправи якихось московських різників. Ось чому ми гадаємо, що учасники з'організованої боротьби за політичну волю в Росії, замість захоплювати ся гострою з обох кінців політикою пристрастей і безпосередних почувань, повинні загоді приготовити ся до параліжованя подібних згаданим повише способів реакції дорогою широкої пропаганди дійсно вільних політичних ідей і міцної організації для оборони вільних інституцій, котрі можна здійснити лише при децентралізації репрезентативної управи¹⁾.”

Само собою розуміє ся, — додамо ми від себе — що Драгоманів осуджував іще далеко різче правительственный терор, який практикував ся в Росії, супротив соціалістів, довго-довго перед терором ostatnich, що почав ся (затямте собі!) на Україні та й Українцем!) 30-го січня 1878 р. в Одесі, збройною обороною Івана Ковальського й товаришів від нападу суду й жандармів на їх квартиру²⁾.

¹⁾ Пор. М. П. Драгомановъ. „Собрание политических сочинений“, вид. ред. „Освобождения“ Паризь 1905, т. 1, ст. 364—372. (Б. К.)

²⁾ Д. Кистяківський ховає перед російською публікою іаоки Драгоманова з іаоид таких учинків, запевняючи, що українські твори Драгоманова, — де ті гадки виложени, — обходять більше тісних земляків Драгоманова, Українців, ніж усю Росію: ні одної з тих українських статей Драгоманова д. Кистяківський навіть не зачіпає в своїй статі про Драгоманова, і ні одна з них

Драгоманів признавав повну рацію збройною відбоекю з боку соціалістів від терору правительственного, дивував ся, що той відбій так пізно почав ся, тай сердив ся, коли привідці такого відбою тікали після свого вчинку від відвічальности, полишаючи неясними мотиви свого вчинку, або зракали ся (як Ковальський) его в суді — мирили ся. Ось що, між иншим, писав Драгоманів з остаточної нагоди, в статі своїй п. з. „Коли битись, то не миритись!“ у 1. н-рі „Листка Громади“, 1878 р.). Ми даємо виписки з той й инших українських статей Драгоманова, через те, що вони чудово доповняють гадки Драгоманова про терор, наведені д. Кистяківським, і показують те-незу терору в Росії.

„Щоб зложити існу всім мукам, котрих на-терпнілись в Росії люди за соціалізм, треба зважити на те, що в Росії не случилось нічого й з далека подібного наприм. до повстаня Громади (Комуни) Паризької і що до недавнього часу через соціалізм в Росії нігде не зачеплено ні одного навіть десяцького (поліціянта). Мабуть чи не більше половина того, що робили соціалісти російські, „ходючи в народ“, проповідь (пропаганда) соціалізму, робить ся в Європі на зходах і розмовах (конференціях) робітничьких товариств, де розкажуть ся явно про всю неправду теперішнього господарства громадського. За ті провини, за котрі в Росії позасуджували людей на 10 років каторги, напри. за роздаванє книг, що підбивають людей повставати, в других, далеко не самих вільних державах, напри. в Пруссії або в Австрії, присуджували сидіти в тюрмі рік-два, а іноді й кілька місяців, або й тижнів.

„Поряд з цим в Росії тисячами мучили людей, часом самих смирих, — а царь писав вселю-

не попадає в паризьке виданє творів Драгоманова! Хіба-ж се — реальна політика?!

дні листи (рескрипти) про страшну революційну пошесть, що розійшлась по царству, і кликав усіх ратувати його, кликав дворянство „стати на сторожі школи“, а архієреї так просто приказували всіма, що вони дозирали в своїх парахвіях за думок“. Так то голови старої неволі, державної й церковної, вели перед у війні проти тих, хто найбільш виступав проти неволі нової, багатирської.

„Апостоли переворотних думок, страшні революціонери“ перше все терпіли. Багато було причин на ту терлячку й окрім тієї думки, що мовляв, не в царстві, не в поліцейських лихо, а в гро-окрім грошей. Дехто з придушених царськими слугами соціалістів 1874 р. признавалися нам, що во-кажуть себе такими злими. Навіть звісну процесію на казанській площаді на зімного Миколи в 1876 року з прапором, на котрому було написано „Земля и Воля“, процесію з промовою проти „начальства, котре мучить усіх, хто хоче добра мужикам“, зроблено без оручя, і прапор дано держати хлопцеві, котрий зараз же й стпик і зрік ся од того, що й був там коли.

„Ясно, що тут проти жорстокого начальства, котре вислало поліцію й дворників (сторожів ка-меничних) бити процесуючих, кого попало і як попало, виступали люде з мняким серцем і що овсім між російськими „революціонерами“ було чимало людей мняких і добрих, котрим важко було дійсно підняти руки на кого небудь, в тім часі й на царське начальство.

„До того треба придати, що в Росії всі лю-де звикли все зносити од начальства, що не прой-шло ще й сто років з того часу, коли й князів перестали сікти (та й то, „пока не выскучь“! як казав Герцен) і що в наших людей, окрім „сла-

вянського добродушія“ (де, мовляв, наше не про-падало!) ще часто на умі думка: „якось обійдеться!“ А тут ще й наш жандарм (теж росіянин!) инколи поряд з самою злою зневагою над чоло-віком, покажесть ся найдобрішою й навіть най-вільнодумнішою людиною, так, що й арештант розмнякне.

„Тільки ж, як би там не було, а цікава річ, що 1874—1875 рр. жандарми наарештували в Росії до 2000 соціалістів, а тільки один з них оборо-нявся оружю (і той був кавказець). Так і показалося, що наші соціалісти були революціонерами більше в думках, а на ділі, в самі гарячі часи м-рились з тим, що їх безпосередно било.

„Тільки ж довго так ітись не могло. Царські слуги дуже вже перетягли шину, то вона мусила одскочити на другий бік. Ті муки й та зневага, яку довелося витерпіти за остатні часи соціалістам в Росії, не могли не вразити людей і не зупинити на собі їх думок.

„Хто ж перший кинувсь на соціалістів в Росії, хто мучить їх? — Жандарм, прокурор, міністр, царь, — гаки й стовпи старих порядків державних, а не нових, грошових, господарських! Хоч не хоч, а прийшлося соціалістам стати проти тих га-ків і стовпів старих державних порядків, про котрих ще недавно говорили, як про речі, не варті уваги.

„Як завше в світі буває, шкура заговорила раніше, ніж голова і, звісно, заговорила, як уміла. То там, то сям, почали бити то шпіонів, то про-курора, то начальника поліції, то шефа жандар-мів. По більшій часті після кожного такого вчин-ку появлялись печатні листки про те, що це зро-блено соціалістами; на інших були й печаті „ко-мітету“ або „суду од соціалістично-революційної партії“. Замість колишніх проповідачів словом (пропагандистів), в соціалістичних кружках і лист-

ках почали брати гору прихильники так званої „проповіді ділом“. Думки про се діло та ще й серед народу ще ніхто з них не сказав ясно, а про такі діла, як інше біте шпіона можна часом думати й так і сяк, як про діла в усякім разі темні. То все тільки поверховні ознаки тієї переміни, яка вироблюється в життю соціалістів в Росії, і тільки одні поверховні голови можуть бачити в тих вчинках усе діло соціалізму в Росії й навіть діло усієї „соціально-революційної“ партії в ній. (Що в усіх тих вчинках виступив більше рефлекс проти того, що безпосередно вразило шкуру тих, хто те робив, ніж соціалістична система, видно й з того, що наприм. погонців наших мучено певно не менше, ніж самих соціалістів і мучила власне „буржуазія“, а не знайшлося ні одного „проповідача ділом“, щоб стати на чолі повстання проти тих мучителів „народа“, ні „судьді од соціально-революційної партії“, щоб покарати їх; народ же сам забитий до того, що терпів таке, чого ніхто в світі не зтерпів би, ні дикий, ні європейець!)

„Ті ознаки показують тільки, що справди до ба самого слова й терплячки для соціалістів в Росії минулась, а також те, що ті соціалісти переходять од господарських справ до справ державних і навіть до таких, котрі можна поробити не дуже забаром. Правда, це ще не намалювалось ясно, і рідко хто з самих соціалістів всмілюється признатись в тім перед громадою або й перед собою; інші навіть мов виняють ся в тому, що одходять „од чисто соціалістичної дороги — в політику“...

„Про який небудь такий простір (для вільної пропаганди соціалістичних думок і введення їх у жите) в Росії нічого й говорити, коли там не може бути захисту від поліції навіть для самого смирного чоловіка, як на його наведуть, що він має хоч самі думки, не такі, як дозволено мати.

Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895). Зладив Михайло Павлик. Видав др. Лев Когут. Чернівці, 1910 і 1911. 8°, Т. II. (1876—1878) ст. 317 + X. Ціна 2 кор. 50, в оправі 3 кор. Т. III. (1879—1881), ст. 519 + XI. Ціна 2 кор. 50 с., в оправі 3 кор. Т. IV. (1882—1885), ст. 440 + X. Ціна 2 кор., в опр. 3 кор. Т. VI. (1890—1891), ст. 288 + VIII. Ціна 2 кор. 50 с., в оправі 3 кор. Друкують ся дальші томи, а то: V. (1886—1889), VII. (1892—1893), VIII. (1894—1885), після чого вийде IX. (Показчик до II—VIII) і нарешті т. I. (Передмова).

Переписка Михайла Драгоманова з дром Теофілем Окуневським (1883, 1885—1891, 1893—1895) зладив і видав М. Павлик. Львів, 1905. 8°, ст. XXIV + 280 + 1 + XI. Ціна 3 кор.

Листи Данила Тянякевича до Михайла Драгоманова (1876—1877). Зладив і видав М. Павлик. Львів, 1906. 8°, ст. IV + 36. Ціна 40 с.

Листи Михайла Драгоманова до редакторів російського соціально-революційного видання „Впередъ“ (1876—1878). З архіва „Впереди“. Зладив і видав Михайло Павлик. Львів, 1910. 8°, ст. 58. Ціна 50 с.

Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893—1895) зладив і видав М. Павлик. Львів, 1905. 8°, ст. 23. Ціна 30 с.

Москвофільство та українство серед австроруського народу. Написав і видав М. Павлик. Львів, 1906. 8°, ст. 82 + 1. Ціна 50 с.

Михайло Павлик. Ізза загального виборчого права в Австро-Угорщині. Промова... на всенароднім українським вічу у Львові 3. грудня 1905 року. Чернівці 1906. Накладом черновецьких радикалів. 8°, ст. 12. Ціна 10 с.

Письмо українських селян-радикалів із Галичини та Буковини до селян-послів Російської Дер-

42

4001

жавної Думи в Петербурзі. Видав М. Павлик.
Львів, 1906. 8°, ст. 15. Ціна 15 с.

Михайло Павлик. Оповідання (Сьвітова Бібліотека, ч. 5). Чернівці, 1909. 8°, ст. 212 + 4. Ціна 2 кор. 50 с. Зміст: Передне слівце (автора), ст. 3—6, Юрко Куликів 7—20, Ребенщукова Тетяна 21—41, Мій процес за „Ребенщуківу Тетяну“ (на підставі судових округів) 42—61, Пропавший чоловік 62—212.

Тарас Шевченко й Галицька Україна, в 25-ті роковини смерти поета (1886 р.) Написав і видав М. Павлик. Львів, 1911. Ціна 25 с.

Адрес автора: Львів, Грунвальдська вул. 4.